

KORSLÖTS KVARN

Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning
vid L2003:2243, Korslöt 2:1, Köpings kommun, Västmanlands län

ÅSA BERGER

Rapporter från Arkeologikonsult 2021:3419

ARKEOLOGIKONSULT
Optimusvägen 14
194 34 Upplands Väsby
Tel: 08-590 840 41
www.arkeologikonsult.se

OMSLAGSBILD: Isen låg tjock på dammen vid Korslöt då arbetet inleddes den 10 februari 2021.
Foto: Rickard Gustafsson, Sportfiskarna.

ALLMÄNT KARTMATERIAL:
Fastighetskartan: © Lantmäteriet
Terrängkartan, samt GSD-Översiktskartan: Lantmäteriet (CC0)

© Arkeologikonsult 2021
Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor finns tillgänglig på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

KORSLÖTS KVARN

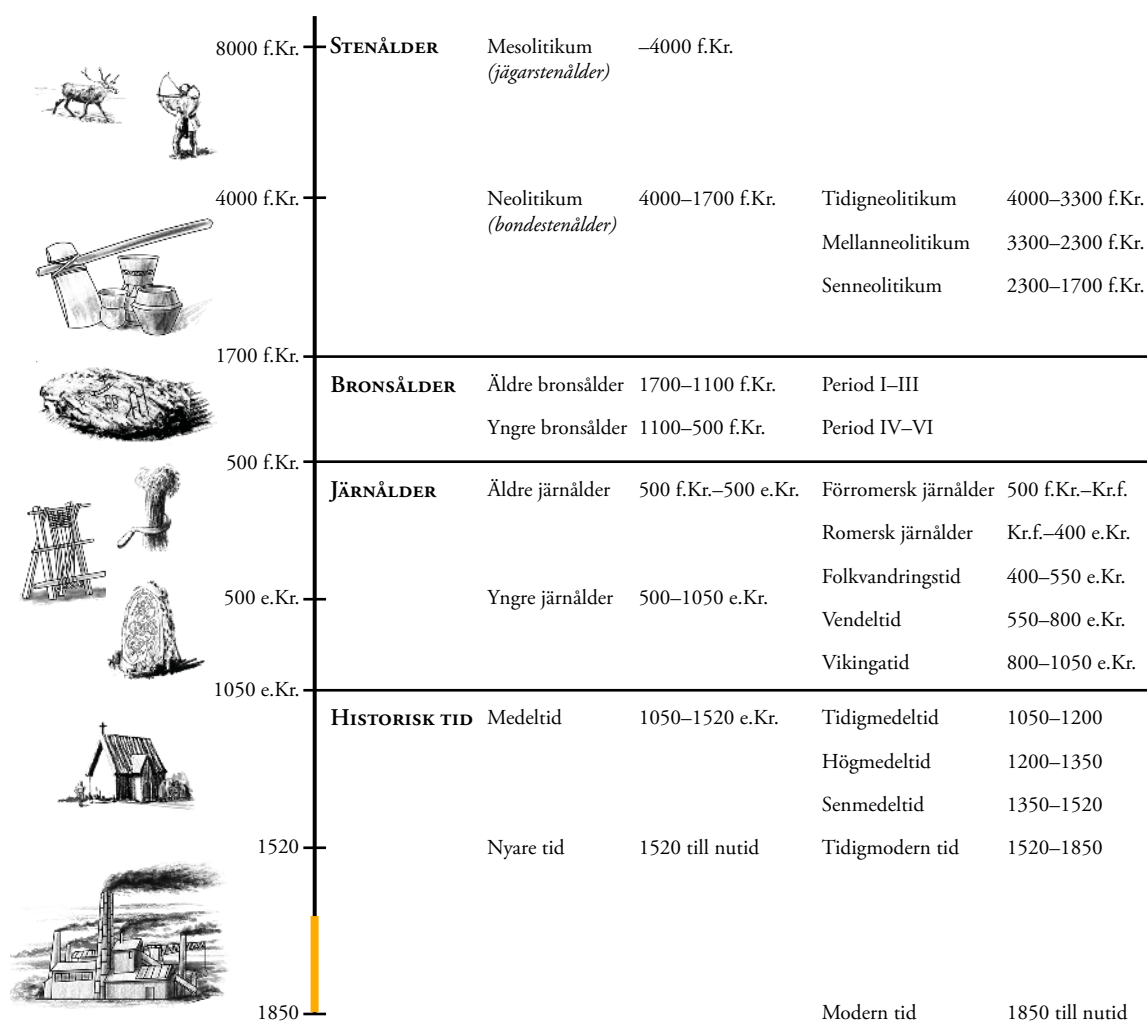
Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning vid
L2003:2243, Korslöt 2:1, Köpings kommun, Västmanlands län

ÅSA BERGER

Rapporter från Arkeologikonsult 2021:3419

ARKEOLOGISK PERIODINDELNING

ANTI-KVARISK BEDÖMNING

Antikvarisk bedömning anger hur man enligt kulturmiljölagen (1988:950), och till viss del även skogsvårdslagen (1979:429), bedömt lämningen och dess eventuella lagskydd vid registreringstillfället. Den slutgiltiga bedömningen görs alltid av Länsstyrelsen.

Fornlämning är en lämning som omfattas av skydd enligt kulturmiljölagen. För att en lämning ska kunna bedömas som fornlämning krävs att den tillkommit före 1850, är en lämning efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergiven. Det är förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen rubba, ta bort, gräva ut eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning.

Möjlig fornlämning innebär att man vid registreringstillfället inte kunnat ta ställning till om lämningen är en fornlämning

eller inte. Lämningen måste vara bekräftad i fält. Möjlig fornlämning kan även anges för en lämning som har undersökts i samband med en arkeologisk undersökning, men där man inte fastställt lämningens utbredning.

Övrig kulturhistorisk lämning används för kulturhistoriska lämningar som har tillkommit efter 1850, men som ändå anses ha ett antikvariskt värde. Bedömningen används även för vissa lämningar som inte uppvisar fysiska spår, till exempel fyndplats eller plats med tradition.

Ingen antikvarisk bedömning används för lämningar som blivit helt borttagna genom en arkeologisk undersökning eller förstörda. Inget skydd enligt kulturmiljölagen kvarstår. Lämningar som endast är kända via kartmaterial, skriftlig eller muntlig källa och inte har kunnat återfinnas i fält, kan inte heller ha en antikvarisk bedömning.

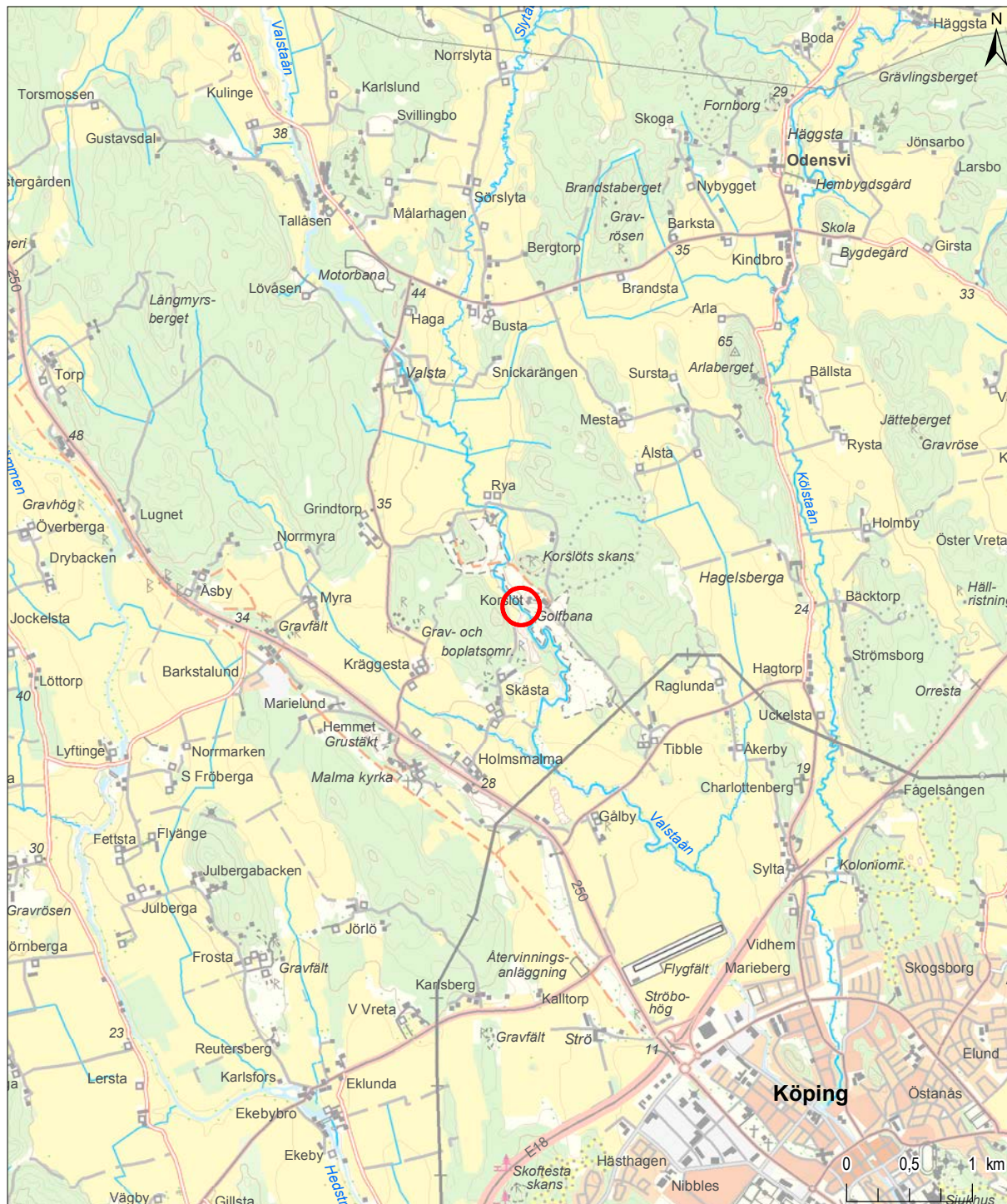
INNEHÅLLSFÖRTECKNING

SAMMANFATTNING.....	6
INLEDNING	7
SYFTE OCH METOD.....	7
TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ.....	7
KORSLÖTS KVARN	9
KORSLÖT I ÄLDRE KARTMATERIAL.....	11
RESULTAT	13
FÖRÄNDRINGAR I KULTURMILJÖREGISTRET	17
REFERENSER	18
Litteratur	18
Otryckta källor.....	18
Historiska kartor.....	18
TEKNISKA OCH ADMINISTRATIVA UPPGIFTER.....	19
BILAGOR	21
Bilaga 1. Kontextlista	21

SAMMANFATTNING

I början av 2021 öppnades dammvallen i Valstaån vid Korslöt norr om Köping för att skapa vandringsväg för fisk. På platsen har det legat en kvarn sedan 1500-talet. I samband med arbetet utförde Arkeologi-konsult en arkeologisk undersökning i form av en

schaktningsövervakning. Förutom själva dammvallen som delvis avlägsnades påträffades inga äldre konstruktioner. Arkivstudier visade att kvarnen ägts och drivits av samma familj mellan 1685 och 1890.

Figur 1. Undersökningsområdet på Terrängkartan. Skala 1:50 000.

INLEDNING

I februari 2021 öppnade Köpings kommun upp Korslöttdammen (L2003:2243) i Valstaån norr om Köping (figur 1) för att möjliggöra fiskvandring i ån samt att förbättra bottenmiljön. I samband med detta utförde Arkeologikonsult en arkeologisk under-

sökning i form av arkeologisk schaktningsövervakning. Arbetet utfördes i två omgångar, en kartering av området i oktober 2020 och själva grävarbetet i februari 2021.

SYFTE OCH METOD

Syftet med undersökningen var att med ett vetenskapligt arbetssätt dokumentera lämningen och de ingrepp som utfördes. En lämplig placering av grävmaskinen pekades ut så att inga eventuella dol-

da konstruktioner kom till skada under ingreppen. I samråd med utföraren valdes det stenmaterial ut som kunde raseras och placeras nedströms i vattendraget.

TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ

Den aktuella platsen ligger utmed Valstaån, på gränsen mellan Köpings och Kolsva (tidigare Malma) socken. I nordost vidtar Odensvi socken. Valstaån rinner samman med Köpingsån som mynnar i Mälaren.

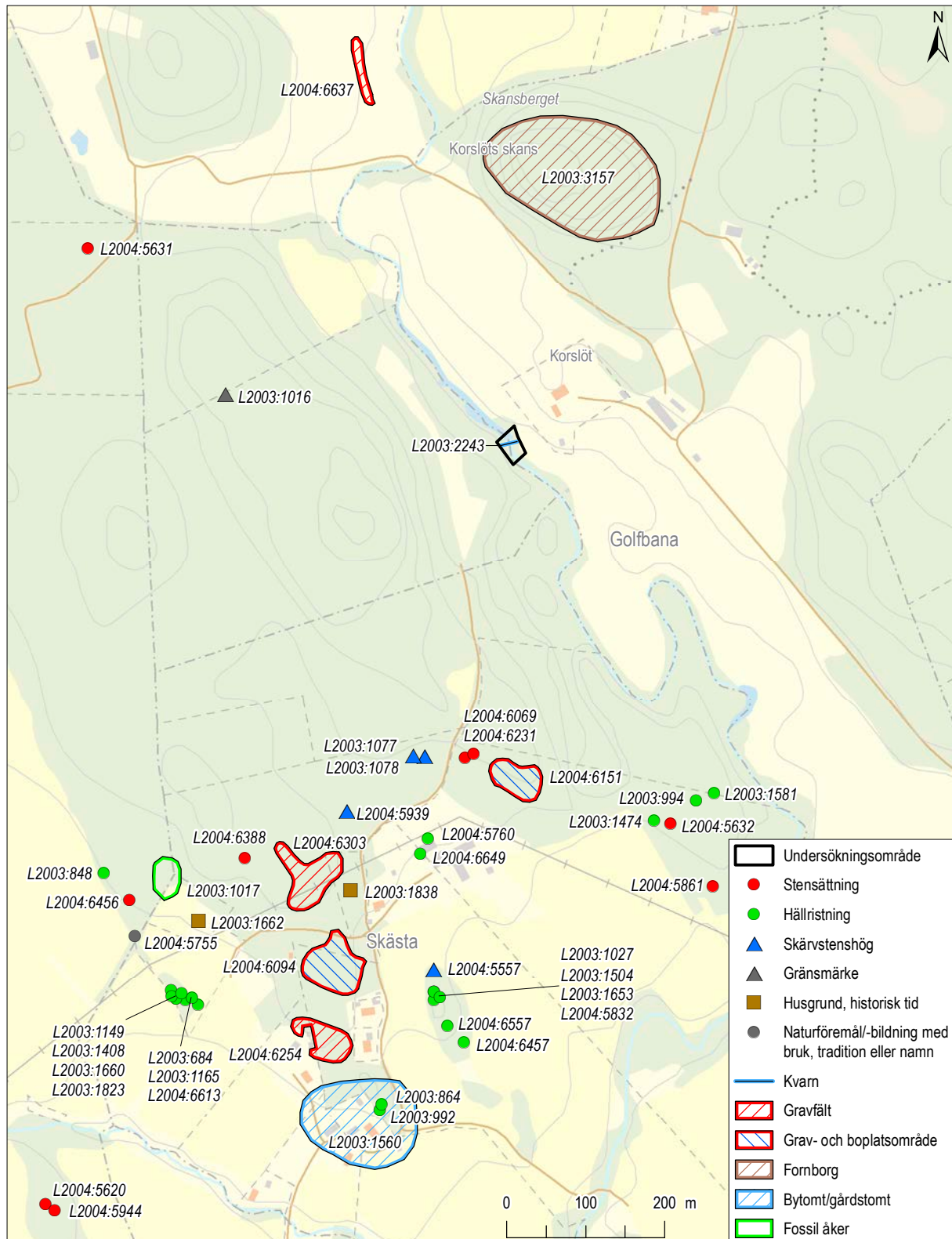
På åns östra sida finns idag Köpings golfklubbs golfbana och på västra sidan består marken av skog och mindre partier av odlad mark (figur 2). På en höjd i norr ligger fornborgen Korslöts skans (L2003:3157).

Figur 2. Dammvallen i bakgrunden med golfbanan till vänster. Foto från söder.

Strax nordväst om fornborgen finns ett gravfält (2004:6637) som undersöktes i slutet av 1960-talet och daterades till äldre järnålder. I närområdet finns enstaka ensamliggande stensättningar. Vid Skästa,

cirka 500 meter söder ut finns en stor mängd hållristningar samt flera skärvstenshögar, ensamliggande stensättningar och gravfält (figur 3).

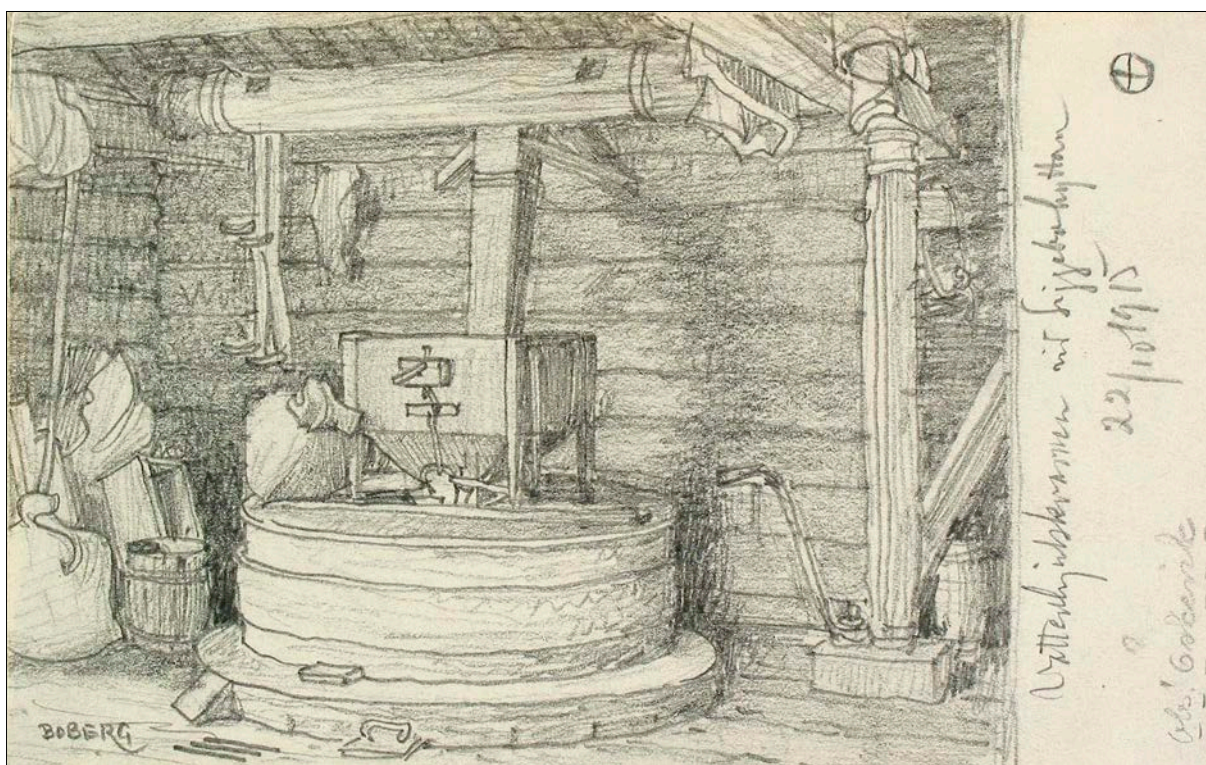

Figur 3. Undersökningsområdet och närliggande fornlämningar på Fastighetskartan. Skala 1:7 500.

KORSLÖTS KVARN

Korslöts skattehemman omnämns redan 1562 (Ortnamnsregistret). Här fanns både kvarn och såg som under 1640-talet lades öde och fick förfalla (Björnånger 1974). I mantalslängden från 1685 uppges gården Korslöt vara öde. Enligt ett kungligt donationsbrev från samma år får mjölnaren Nils Larsson arrendera jorden till $\frac{1}{4}$ mantal och återuppbygga kvarnen (Björnånger 1974). Man kan sedan följa Nils i mantalslängderna fram till 1707 då han uppges vara död. Det är bara på ett ställe i längderna som han beskrivs som mjölnare och Korslöt redovisas endast som en gård. Andra kvarnar i socknen som Strö, Kallstena och Östuna omnämns dock som kvarnar i längderna.

Korslöt var en så kallad tullkvarn där man betalade en avgift för att mala sitt mjöl. Avgiften betalades in natura i spannmål eller malet mjöl. Kvarnägaren i sin tur, betalade skatt eller tull till Kronan. Det fanns också husbehovskvarnar som ägdes av byar eller enskilda bönder där man malde sitt eget spannmål (Karlström & Hellström 2019). Staten strävade efter att få monopol på kvarnringen. I en förordning 1580 förbjöds präster, borgare och skatteskyldiga bönder att mala på annat sätt än på kronans tullkvarnar. Allmogen fick endast behålla sina kvarnar om de inte var till men för någon tullkvarn (Eschricht 2006).

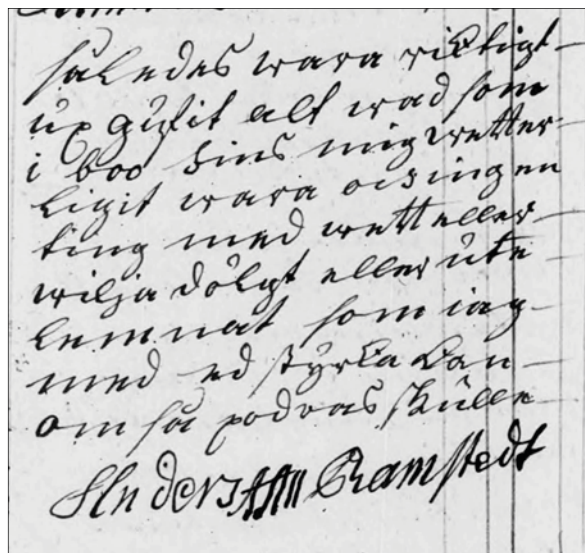

Figur 4. Kanske kan det en gång ha sett ut så här i Korslöts kvarn. Vattenhjulskvarnen vid Siggebohyttan, Öskevik, Nora landsförsamling, Västmanland. Teckning av Ferdinand Boberg 1915. Nordiska museet, bildid: NMA.0089396. Public Domain 1.0.

Från år 1752 är mjölnaren Anders Ramstedt skriven i Korslöt och gården och kvarnen ärvs sedan från far till son i flera generationer. I bouppteckningarna efter Anders 1778 och hans son Mårten Ramstedt 1809 hänvisas det till det kungliga donationsbrevet från 1685. I Mårtens bouppteckning talas om att det är hans förfäder som fått besittningsrätten genom detta brev. Det innebär alltså att gården och kvarnen varit i samma familjs ägo i 205 år då den går ur släkten 1890.

Hur ägandet och driften av kvarnen har fungerat genom åren är svårt att avgöra. Mårten Ramstedt har titeln byggmästare i bouppteckningen men mjölnare i husförhörslängden och mantalslängden. Från 1839 redovisas hemmansägaren och mjölnaren var för sig i husförhörslängden. Om detta innebär att mjölnaren äger kvarnen eller bara arbetar där går inte att avgöra. I den sista tillgängliga husförhörslängden från 1908 nämns varken kvarn eller mjölnare.

Eftersom kvarnen var en tullkvarn bör den ha haft relativt stor kapacitet vilket talar för att den drevs av ett vattenhjul. Husbehovskvarnarna var ofta så kallade skvaltvarnar med ett horisontellt placerat hjul som direkt drev kvarnstenen. Att Korslöt var en hjulkvarn bekräftas av uppgifterna i Anders Ramstedts bouppteckning från 1778 då kvarnen uppges ha två nya kvarnstenar, två nya hjulstockar och två

Figur 5. Mjölnaren Anders Ramstedt har intygat att han inget dolt "med vett eller vilja" vid upprättandet av hustruns Stinna Mårtensdotter bouppteckning från 1771. Någon har skrivit hans namn och han själv har skrivit bokstäverna/bomärket där emellan. SE/ULA/11771/F II/8 (1770–1772), bildid: C0103532_00652.

nya trällor (drev). Det verkar som om kvarnen har rustats upp strax före Anders bortgång eftersom flera komponenter är nya. Från 1848 uppges i husförhörslängden att kvarnen har tre stenar. Kapaciteten verkar alltså ha utökats från två till tre stenar.

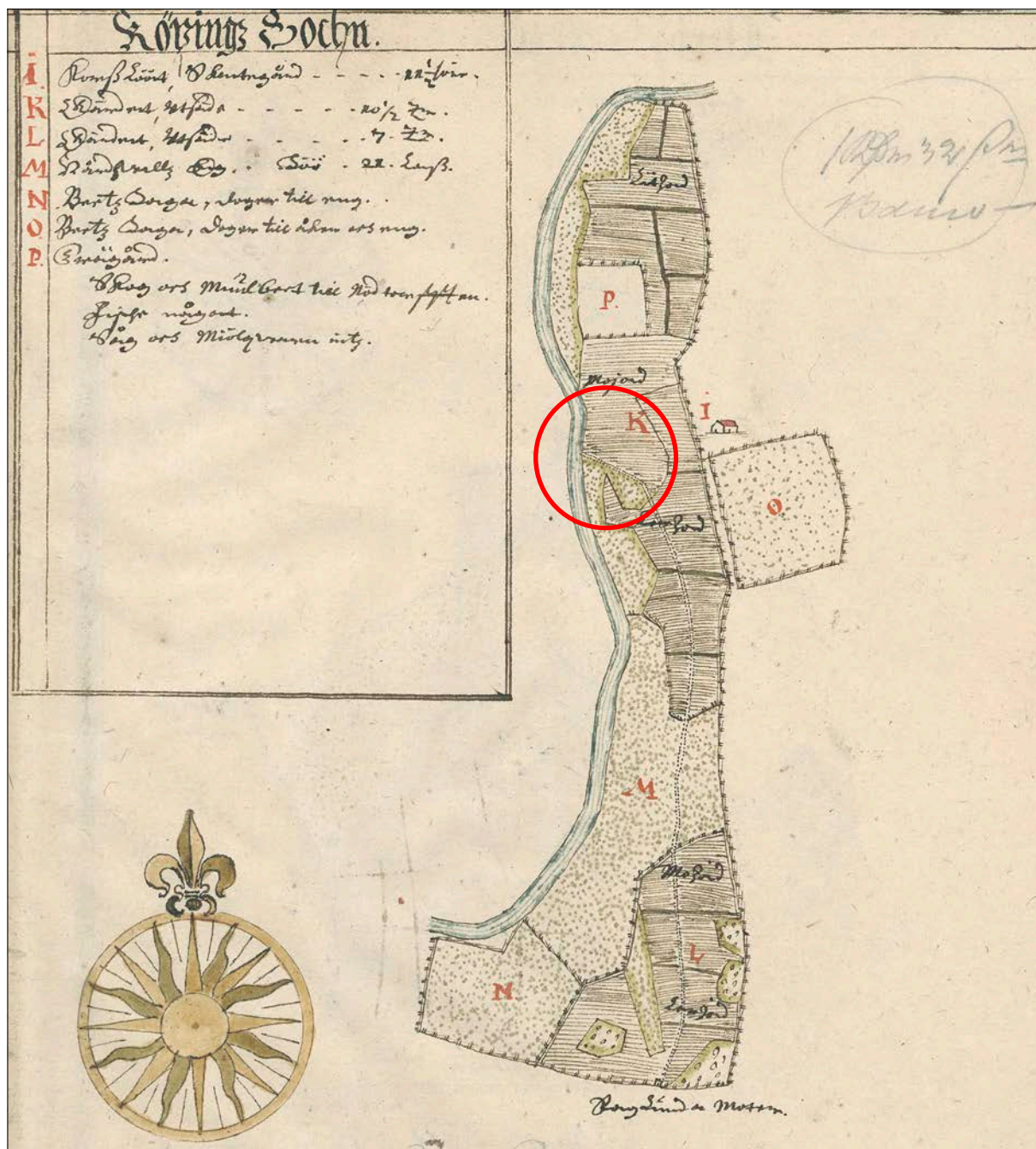

Figur 6. Kvarnfallet vid Korslöt 1939. Foto: Österberg, Köpings museum, bildid KM-00086-0094.

KORSLÖT I ÄLDRE KARTMATERIAL

Den äldsta kartan där Korslöt redovisas är från 1652 (figur 7). I karttexten uppges att det inte finns vare sig såg eller kvarn men "något fiske". På kartan över Köpings stad och socken från 1688 finns ett kvarnhjul uttritrat vid Korslöt. Detta var bara två år efter att Nils Larsson fått det kungliga donationsbrevet och byggt upp kvarnen igen.

Holmsmalma i Malma socken (numera Kolsva) ligger på västra sidan om Valstaån, mitt emot Korslöt. På en geometrisk karta över Holmsmalma från 1758 (figur 8) har kvarnen märkts ut med en kvarnhjulsymbol. Ingen damm är synlig på kartan. Söder om kvarnen ligger en långsmal ö som delar ån i två fåror. En bit nedströms finns en bro där vägen mellan Korslöt och Holmsmalma går över ån.

Figur 7. Korslöt på kartan från 1652. Ingen kvarn finns vid denna tid. Kartan har ej rektifierats.

Figur 8. Kvarnen vid Korslöt på en karta över Holmsmalma från 1758. Skala 1:2000.

Figur 9. Kvarndammen och kvarnbyggnaden på en karta över Korslöt från 1816. Skala 1:2000.

På kartan över Korslöt från 1816 (figur 9) har dammen ritats ut. Dammvallen löper från åns västra sida fram till den långsmala ön. Mellan ön och åns östra strand löper vattenrännan som driver kvarnen. Kvarnbyggnaden med en körramp och vattenhjulet har ritats ut. En väg löper ned till kvarnen från öster. Cirka 50 meter nedströms från kvarnen finns en konstruktion i åfaran vars funktion är okänd. Karttexten visar att fastigheten delats upp i två åttondelshemman vid denna tid.

En karta över Holmsmalma från 1842 (figur 10) visar platsen för kvarnen med en kvarnhjulssymbol och dammvallen som enkla streck över ån. Ön är nu mera rundad och åfaran är bredare. På ön står texten *Korslöt Tull Quarn*. På Häradskartan från 1905–11 finns ingen kvarnsymbol i Korslöt.

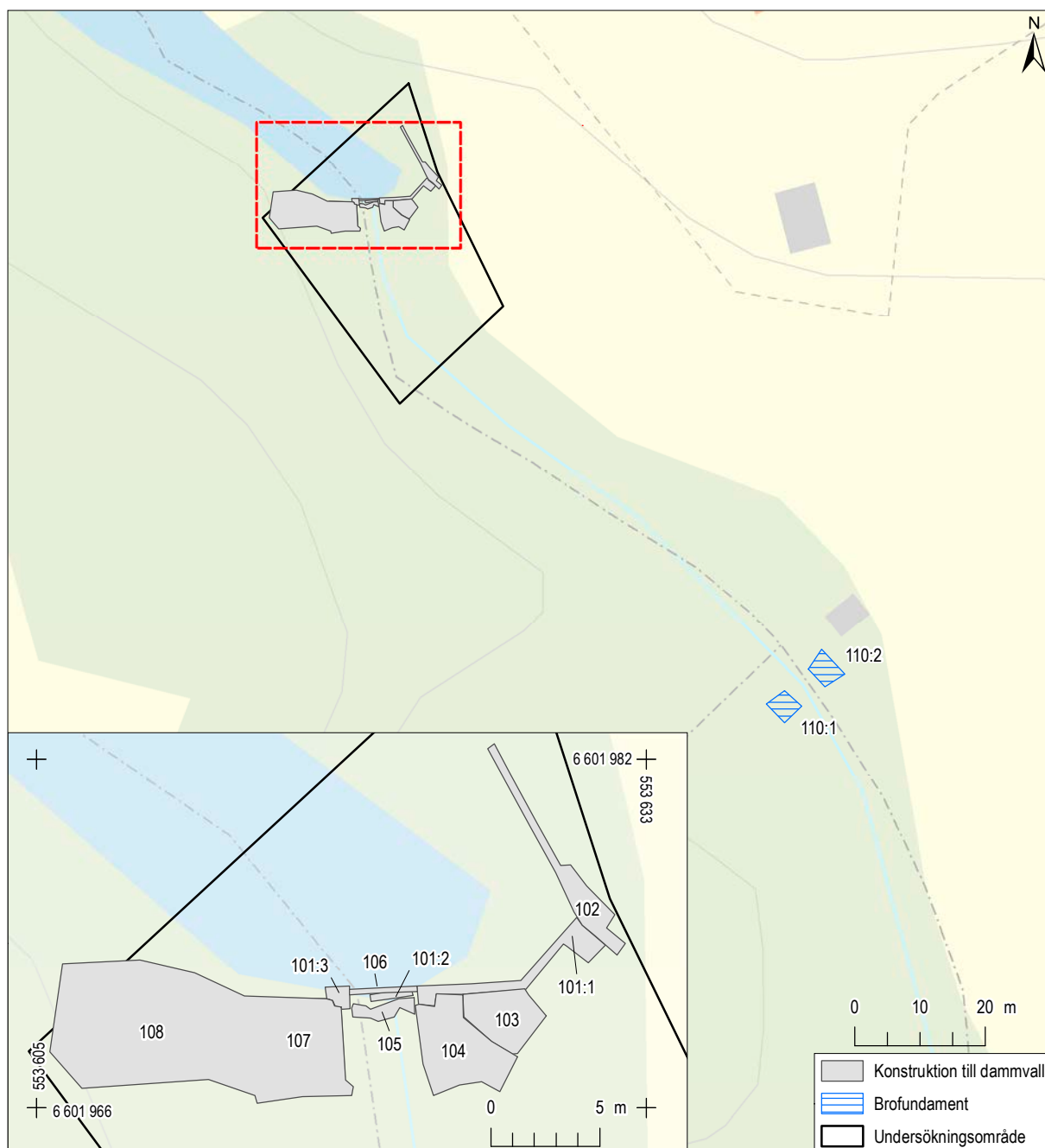

Figur 10. Kvarnen vid Korslöt har märkts ut med en kvarnhjulssymbol på kartan över Holmsmalma från 1842. Skala 1:2000.

RESULTAT

Inför arbetet karterades lämningen i detalj i oktober 2020 då vattnet stod mycket lågt (figur 11). Inga konstruktioner förutom själva dammvallen kunde iakttas. Vallen bestod av ett 2,5 meter högt, avsmalnande fundament i väster (108 och 107) och ett lägre, raserat fundament i öster (103 och 104). Mellan fundamenten fanns en betongkonstruktion (101) och en dammlucka av trä (106). I utskovet låg flera stora block (105) som hade rasat ut från det östra fundamentet. Det östra fundamentet var förstärkt

med betong mot norr. Betongen sträckte sig förbi fundamentet mot öster och anslöt till en stensatt kant (102). Denna kant kan eventuellt ha utgjort en del av vattenrännan till kvarnen. Nedanför dammvallen fanns ett grundare parti i ån som sannolikt utgjorde rester av den långsmala ö som syns på de äldre kartorna (figur 12). Knappt 100 meter nedströms finns en träbro vars fundament (110) har en ålderdomlig prägel (figur 13). Brons placering är den samma som på de historiska kartorna.

Figur 11. Plan med karterade lämningar. Skala 1:1 000. Detalj över dammvallen i skala 1:300.

Figur 12. Översiktsfoto av dammvallen. Foto Viktor Kärvinge, Länsstyrelsen Västmanland.

Figur 13. Bron nedströms dammvallen. Foto från söder.

Arbetet med att öppna upp dammvallen utfördes i februari 2021 då marken var frusen för att undvika skador på golfbanan (figur 14). Den östra delen av dammvallen som visade sig bestå av stora, kluvna block på ett underlag av grus, jord och rundade och

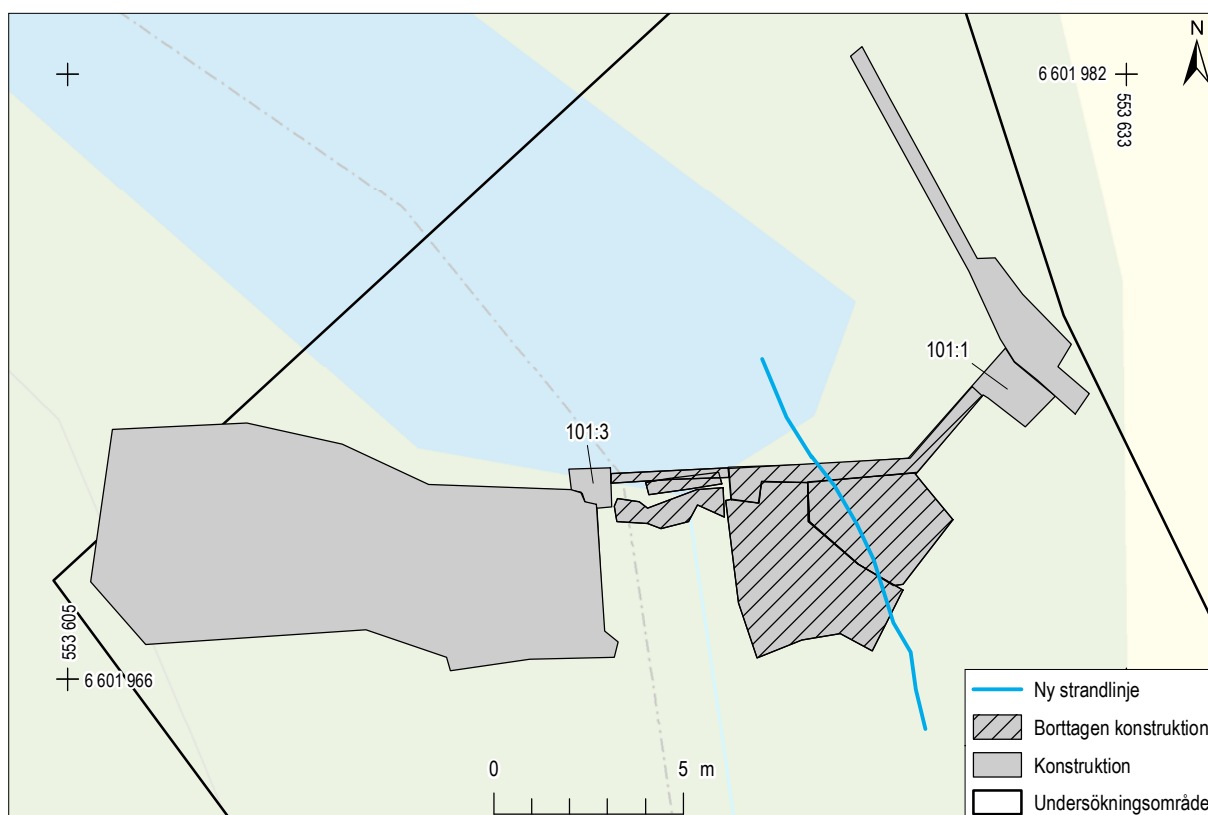
skarpkantade stenar avlägsnades med hjälp av gräv-maskin. En del av blocken hade järndubbar. Inga andra konstruktioner kunde iakttas i anslutning till vallen. Dammvallens västra del var bättre bevarad och berördes inte.

Alla betongkonstruktioner avlägsnades förutom ett parti som använts för att fästa dammluckan i det västra stenfundamentet (101:3) och en liten del närmast den stensatta kanten i öster (101:1). Åfårens bredd ökade från 3,5 meter till 7,2 meter (figur 15

och 16). Block och stenar från den borttagna dammvallen placerades ut i åfåran för att bredda denna och skapa en bra miljö för fisk och andra vattenlevande organismer. Betongresterna avlägsnades från platsen.

Figur 14. Stenar från den rivna dammvallen placerades ut i åfåran.

Figur 15. Plan med de borttagna konstruktionerna markerade. Skala 1:200.

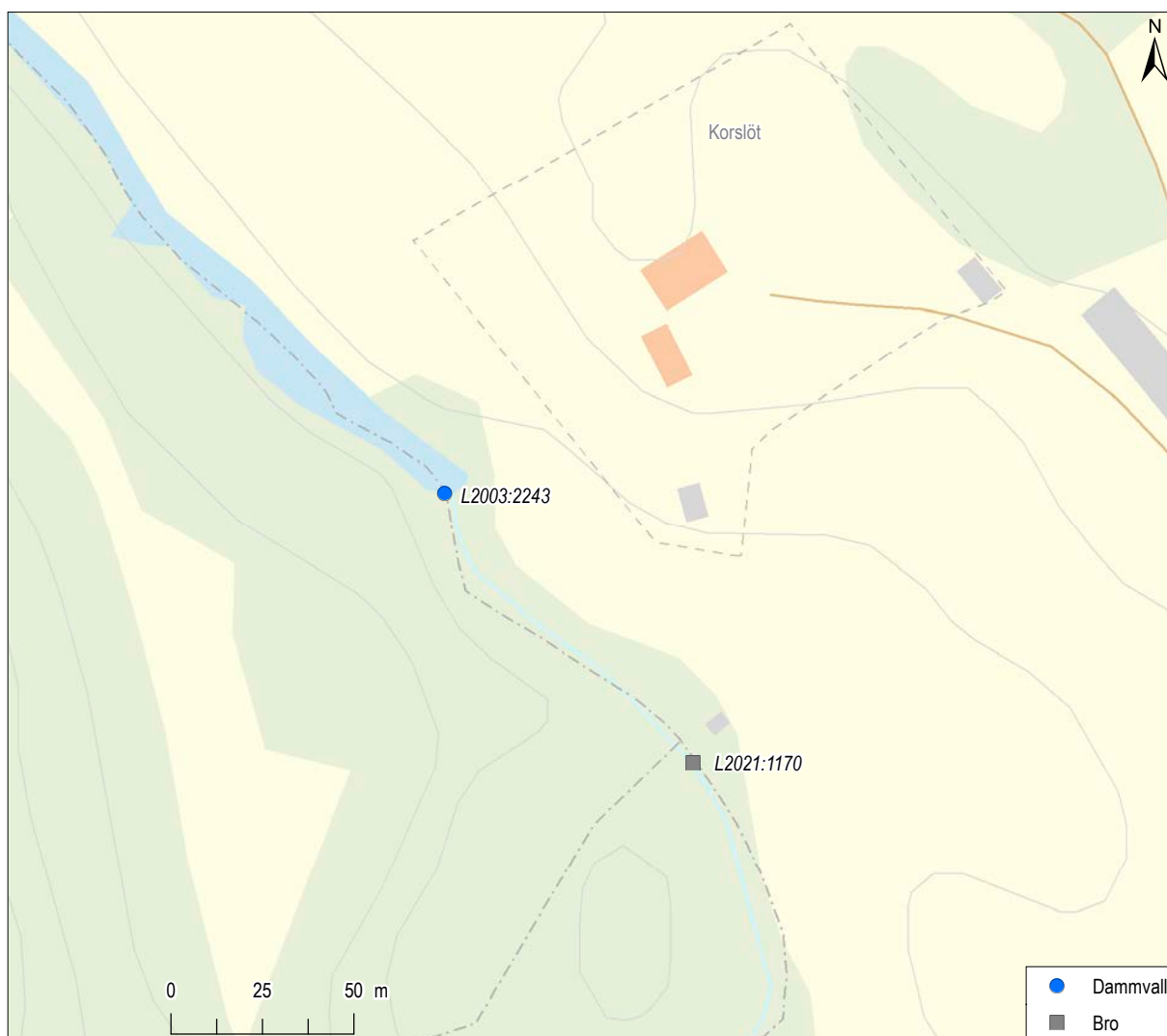
Figur 16. Dammvallen har öppnats upp och åfåran har blivit mer än dubbelt så bred. Foto: Rickard Gustafsson, Sportfiskarna.

FÖRÄNDRINGAR I KULTURMILJÖREGISTRET

Den tidigare kvarnlämningen L2003:2243 fick en ny beskrivning och registrerades som dammvall med den antikvariska bedömningen fornlämning.

Bron söder om dammvallen registrerades som övrig kulturhistorisk lämning med lämningsnummer L2021:1170 (figur 18).

Lämningsnummer	Lämningstyp	Tidigare antikvarisk bedömning	Ny antikvarisk bedömning	Anmärkning
L2003:2042	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning	Fornlämning	Tidigare registrerad som kvarnlämning
L2021:1170	Bro		Övrig kulturhistorisk lämning	Nyregistrering

Figur 17. Tabell och karta med de ändringar som gjorts i Kulturmiljöregistret. Kartan i skala 1:2000.

REFERENSER

Litteratur

BJÖRNÄNGER, O. 1974. *Köping: från forntid till nutid*. Köping: Köpings kommun

ESCHRICHT, S. 2006. *Tulquarnar och Beckequarnar i Marks Härad. En metodstudie och diskussion om kvarnningens kulturhistoriska arv*. Uppsats från Kulturhistoriska institutionen, Stockholms universitet.

KARLSTRÖM, U & HELLSTRÖM, H. 2019. *Malet, sågat och stampat i Västra Götaland. Agrarhistoria i Västra Götaland – en historisk översikt om kvarnar, sågar och andra vind- och vattendrivna agrara småindustrier*. Länsstyrelsen Västra Götalands län. Västra Götalandsregionen, Västarvet

Otryckta källor

ORTNAMNSREGISTRET KORSLÖT, KÖPINGS STAD
<https://www.isof.se/sprak/namn/ortnamn/ortnamnsregistret/sok-i-registret.html> (2021-02-17)

RIKSARKIVETS DIGITALA FORSKARSAL:

Mantalslängder, Köpings landsförsamling
Mantalslängder 1642–1820 Västmanlands län, SE/RA/55203/55203.21/2 (1643)
till och med
Mantalslängder 1642–1820 Västmanlands län, SE/RA/55203/55203.21/181 (1820:1)

Köpings landsförsamlings kyrkoarkiv
Husförhörlängder, SE/ULA/10691/A I/1 a (1732–1738)
till och med
SE/ULA/10691/A II/4 (1908–1919).

Åkerbo häradsrätt, Bouppteckningar
Bouppteckning Stinna Mårtensdotter, 1771
SE/ULA/11771/F II/8 (1770–1772),
bildid: C0103532_00652

Bouppteckning Anders Ramstedt, 1778
SE/ULA/11771/F II/12 (1780–1782),
bildid: C0103536_00182

Bouppteckning Mårten Ramstedt, 1809
SE/ULA/11771/F II/23 (1808–1809),
bildid: C0103547_00595

Historiska kartor

Riksarkivet, Sveriges äldsta storskaliga kartor

KORSLÖT NR 1, GEOMETRISK AVMÄTNING 1652
Västmanlands län
Köpings socken
Aktbeteckning: T3:165
Lantmätare: Johan Åkesson

Lantmäteristyrelsens arkiv

KÖPINGS STAD, REDOVISNING AV ÄGOMRÅDE 1688
Västmanlands län
Köpings socken
Aktbeteckning: T8:9 10
Lantmätare: Johan Carlsten

HOLMSMALMA NR 1–2, STORSKIFTE 1758
Västmanlands län
Malma socken
Aktbeteckning: T36-9:1
Lantmätare: Georg Gostaf Holsten, Matias Hagman

KORSLÖT NR 1, STORSKIFTE 1816
Västmanlands län
Köpings socken
Aktbeteckning: T32-23:1
Lantmätare: Johan Vallmo

Lantmäterimyndighetens arkiv

HOLMSMALMA NR 1–2, LAGA SKIFTE 1842
Västmanlands län
Köping
Aktbeteckning: 19-kos-146
Lantmätare: Bernt Ljungdahl

Rikets Allmänna Kartverks arkiv

HÄRADSEKONOMISKA KARTAN, KÖPING 1905–11
Örebro län
Aktbeteckning: J112-73-4

TEKNISKA OCH ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Arkeologikonsults projektnr:	2020:3419
Uppdragsgivare:	Länsstyrelsen i Västmanland
Länsstyrelsens dnr:	431-4449-2020
Uppdragsnummer i KMR:	202001280
Beslutsdatum:	2020-09-09
Företagare:	Köpings kommun
Län:	Västmanland
Kommun:	Köping
Socken:	Köping
Fastighet:	Korslöt 2:1
Fornlämning:	L2003:2243
Typ av undersökning:	Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning
Undersökningstid i fält:	2021-02-10 och 2021-02-11
Koordinatsystem:	SWEREF99TM
Höjdsystem:	RH2000
Projektledare och rapportansvarig:	Åsa Berger
Fältpersonal:	Åsa Berger
Planer och layout:	Medea Nyström Huuva
Kvalitetssäkring:	
Fynd:	Inga fynd tillvaratogs i samband med undersökningen

BILAGA 1. KONTEXTLISTA

Kontextrnr	Typ	Längd/bredd (m)	Höjd (m)	Beskrivning	Anmärkning
101:1	Betongkonstruktion	8,70x0,35–1,70	1,00–2,00	Betongvall i vinkel, utbyggnad i NV	Borttagen
101:2	Betongkonstruktion	1,95x0,35		Betong under dammluckan.	Borttagen
101:3	Betongkonstruktion	1,00x1,00	0,95	Betongpelare vid dammluckans västra del	
102	Stenkonstruktion	11,10x0,40–1,30	0,40	Stensatt kant, norr om dammvallen. Av huggna rektangulära stenar 0,40x0,40x1,00–1,20 m stora, mer rundade stenar i SÖ delen. Delvis övermossad.	Del av vattenrännan?
103	Stenkonstruktion	3,85x2,75	1,00	Tresidig, av spräckta 0,20x0,50–0,50x1,5 m stora stenar, utrasad mot söder	Borttagen
104	Stenkonstruktion	4,35x4,15	1,00–1,50	Ansamling med spräckta stenar 1,00x1,00–1,00x1,50 m stora, oordnade men en struktur kan anas. Fortsätter in under västra delen av 103.	Borttagen
105	Stenkonstruktion	2,85x0,70	1,00	Block lagda i utskovet, 0,80x1,50 m stora, järndubbar i den plana översidan.	Borttagen
106	Träkonstruktion	3,10x0,25	1,10	Dammlucka	Borttagen
107	Stenkonstruktion	4,00x3,65	1,00	Fyrsidigt fundament av spräckta 1,00x1,00–1,00x1,80 m stora stenar.	Ovanpå 108
108	Stenkonstruktion	13,30x4,65	2,50	Av huggna 0,50x0,50–1,00x1,00 m stora stenar, avsmalnande uppåt, svag pyramidform, förhöjning i östra tredjedelen. Ansluter till slänten ned mot ån i öster.	Del av dammvall
110:1	Stenkonstruktion	3,75x3,45	1,50	Brofundament av spräckta 0,20x0,40–0,80x1,00 m stora stenar.	Befintlig bro
110:2	Stenkonstruktion	4,50x3,50	1,50	Brofundament av spräckta 0,20x0,40–0,80x1,00 m stora stenar.	Befintlig bro

Rapporter från Arkeologikonsult 2021:3419